

Lugossy József nyelvbölcselete.

(Befejező közlemény.)

Iránynézeteinek teljes vagy bővebb ismertetéséhez nem fogok. De figyelmébe ajánlom az érdekletteknek azt a sok jóakaratot és igyekezetet, melylyel a bölcselet és búvárló nyelvész a rokonabb népek nyelvei, ezeknek a magyarra tett hatásának nyomai keresgetésében s történelmök homályának nehézségei közt eligazodni igyekeznek, erőlködnek és mondhatni sejtelmes vágyásai, reményei, ábrándjai labirinthjában gyötrődnek. Innen is, onnan is csillámlik elébe egy kis fény, egy-egy felvillanó szikra, de a mit lát, nekünk megmutatni, sőt maga jól szemügyre venni sem bírja... Csak a 2. pont tartalmát ismertetem meg, mely röviden ide megyen ki. Nyelvünk természethangokon alapuló szókban igen gazdag („bőveteg“). Benne az avatott értő majdnem minden lépten természetzenei forrásokból eredő szókkal találkozik, a legnagyobb elvontság terén is, ha tekintetbe veszi a minden nyelvben érvényes igazságot, „hogy elvont eszmék kifejezésének érzékiekre... kell visszavitetniök“. Az ilyenek ájtatosság és buzgóság, harag, ijedelem, ország, világ, fekély, fürtelem „mind természethangokon nyugvó saját termeléseink“. Ezeket a természethangokkal nem foglalkozó hasonlító nyelvészethez nem útasíthatjuk. Vannak természeti szókpontokig felvezető szóink, kell tehát lenni egy természetzenei szótárnak is nyelvünk érdekében, ha korszerűsége alig van is (teszi hozzá elleneire czélozva!).

Mi kell hát az ő bölcseleti nyelvészkedéséhez, mely hivatva van a családositást tökéletességre vinni és a hasonlítást megelőzni, megalapítani? A természetzene tanulása. Erről ad tanítást (1857) az académiában. Elmondja, hogy a természetzene gazdagságát azért kicsinylik, mert senki sem foglalkozott vele részletesen, 2. a természetzenei hangok közt vannak természetlenek, péld. p trüszszen, de a

természet finomabb neszei nem ilyenek, 3. a természetzene nem ízel (articulál), a szóalkotó szellem ízel, értelmesség és az emberi szólam-szerv erre való képessége által; azután a természetzenei hang leválik a természet kebléről s fogalmi és zengzési elemből álló szóvá lesz, 4. a szellem jeleket alkot, nem mereven veszi fel a természeti hangokat, hanem átdolgozva; a szóllamszerv ennek átalakított képét adja; ezért a nyelvben (szókincsben) a természetzene „kézzel-mar-kolhatóságait, a kiképzett és meddő onomatopéákon kívül hasztalan keressük“. Tehetne erre nézve valamit a hasonlító nyelvészet is. Húzamos és éles elmével teendő kutatások szükségesek itt; ezek derítik fel a szók hieroglyphjeit (Pott szava!) 5. a beszőlő ember viszi be a nyelvbe a természet zenéjét. De a nyögdelés, üvöltözés; koákolás értelmes beszéddé nem válik. Másféle neszeket viszen be.

A nyelv alakulás elemi lefolyása főbb vonásaiban ez. I. lépés: a természetzene hangjaira figyelünk, egyes hangot felveszünk, valamit jelölünk vele: pih főnév. II. lépés: ezeket elvont fogalmakra használjuk; e végre az elvont fogalmakba életet, mozgást visz be az ősember: pehely (pih), súly (sülyed). III. lépés: A nyelvalkotó szellem távolítva működik abban, hogy a gyökszó gyökalkaját átengedi jövevény fogalmaknak, de csak durványában, mely aztán mintegy annyi perczenettel távozik el a gyök-alaktól, a mennyire van logikai téren a jövevény-fogalom a gyök-alak gyök-eszményétől (alakok). E tünemények rendszerét állítja előnkbe a nyelvtan. (Pesti Napló 1857. 18—20. sz.)

A természet zenéjén merengőt, a gyökerek származásának titkain csüggőt valami vont, nemcsak a természetbe, hol a szóalkotó zenehangokat hallgatta, hanem azon felül vagy túl is. Elmélyedve, elmerengve, néha talán érzékei is elkábulva, szemei káprázdva (ezt mutatja, hogy néha oly alaki közelséget látott, oly hanghasonlóságokat hallott vagy érzett, melyeket más nem), képzelődésével, halló érzékével oda kívánt eljutni, hova lehetetlen. Úgy vélte, hogy az ő nyomozásának tárgya, „mint minden mély tökélyig kimerítendő tárgy, nagy kitartású búvárlatot és részletest kíván; így a természetzenének nyelvre vonatkozata is“, hogy ennek nagy gonddal szerkesztendő szótárához, „az egész szózatot természetnek az ősember azon éles hangérzékeivel felfogása“ kívántatik, „mely még a fűnek lengését, a lepkeszárnyak csattogását, a lég halk folyását is érthető hangokban

birta felfogni és az ő s nyelv bájos pásztorsípján után hangozni.“ (Kézirat l. al.)¹⁾

És ha netalán vádolták, vagy ő magától vádlódott túl-járásáért, kimondta „a nyomozó szellem törhetetlen ösztöne a történelem háttárin túlhágni a karni s isteni előnye túlhágni tudni; daczol az adatok kétségbeejtő hézagaiból, gyakran teljes hiányzásából felmerülő nehézségekkel. S az emberiség legtávolibb őtőiből (így; öltő, emberöltő, nemzedék) azok művelődése menetének két vékony fonalszála nyulik le hozzánkig, szakadatlan folytatásban: egyik a nyelvben, mely . . képződése minden phasisát önmagában szenvedte át, azoknak képét saját anyagában lenyomva viseli, másik az ő s világnézetben, a mythos talányos nyelve által szól“ (U. M. Múz. 1855. I. 550.) Másutt így szól: „A hol az adat elhagy, ihlet segítségére vagyunk utálva.“ Így aztán némely fejtegetéséről elmondhatjuk, a mit maga is elfogad és mond: „a fentebb közlött állítás ne tekintessék egyébnek egyszerű vélelemnél“ (M. Ny. II. 173)

Ily bölcséleti alapon épülhetett az a 12 törvény, „sajátos törvény“, melyre a Hangrendi Párhuzam előszavában (másodsor) teszi figyelmesekké olvasóit, melyekre, mint tudomány-rendszerének vázlatára építeni lehetne, azt a mit ő sejtet és tervez. De hol találjuk fel ezeket? Más valami-e ezek, mint a mit az eddigiekben innen-onnan kiszedve felmutattunk? Mindenütt látjuk, hogy nagy dolgokat akar, magasba törekszik. El kell ismernünk, hogy ha nem szabályosan halad, nem irányosan evez is, de van ereje emelkedni. Rosszúl használhatja, de legtöbbször gondolkozásra ad példát és ösztönt.

Méltó lesz talán már a 40-es években elkezdett, majd az 50-es években folytatott iskolai előadásaira gondolnunk s azokból kisérteni meg valamit mérítnünk. Egy kézirat egy 1846-diki hallgatójától van előttünk; ezt talán vehetjük előadásai és nézetei bár gyarló megismertetőjének. Igaz, még ekkor pályája kezdetén volt, de gondolkozása még frisebb és irányosabb lehetett, mint utóbb, és fölvevei kétségtelenül ugyanazok, mint utóbb lehettek. Nem voltak talán oly

¹⁾ Itt a „fő növésének hállása“-t Gutzkowtól vette; a francia újabb költők némelyikétől pedig a fák ereiben keringő nedv neszét vehette volna. Mindez nem tudományba való beszéd; csak az érzékek túlcsigázásával élő költők phantasiái.

mélyen átgondolva, mint utóbb a hasonlítás ellen folytatott küzdése által, de talán világosabbak és érthetőbbek.

Mellékesen megjegyezzük, hogy még ez időben (1845—60) aligha volt a hazának olyan főiskolája, még egyeteme sem, melyben az újabb nyelvtudomány vagy nyelvbölcselet előadatott volna, úgy hogy a nyelvszármazásról, szóalkotásról és képzésről (l. al.) ennyi nyelvismerettel, régi és új nyelvek ily tanulmányával, mélyebb fel-fogásra ily törekvéssel és önállósággal szólottak volna.

A nyelvbölcseletnek azt a módját, melyet Fogarasi a M. nyelv Metaphysicájában tárgyalt (l. f.) s utána mások megkisértettek, ismerteti és megczáfolja, majd a szóalkotás és szóképzés fejtegetésére megyen át. Amaz nem egyéb, mint a szógyököknek származása, a fogalom (így) hangba öltöztetése; a szóképzés pedig a szótörzsnek formálódása. Ezekről, az említett kézirat szerint így folytatja:

„A szóalkotás neve alá foglalt eljárás a nyelv fejlődésében a takarékosági elvet képviseli, az ellenkezőt pedig, úgymint a töv és változatos tenyészetesség elvét azon eljárás, melyet szóképzésnek nevezünk, fogja kielégíteni (így). Ha a vonzerők a természetben a lökerők korlátozó befolyása nélkül egyedül működnének, a kiterjedt nagy mindenség mértani ponttá zsugorodnék; ha a zömhözi erők a zömtőliek által nem ellensúlyozódnának, a világtestek kellő távolukban rendszeres köröngés helyett gócaikba futnának össze. Tekintve a szóalkotást, ez az összeponosító működés, ha czélszerű eltávolító működésseli ellensúlyozásáról gondoskodva nem volna, úgy a fogalmak a gyökszavakon túlságosan meghalmozódván, — maga egy-egy lehegés, pibegés, fúvás, köröngés természeti hangja több száz fogalmat lévén kénytelen egyedül kiszolgálni — kellő elkülönítő intézkedés nélkül, az egymástól szép érthetőséggel megkülönböztetést igénylő szóegyének — szóvilági nyelv — létrehozásában lehetetlen volna czélt érni s a nyelv önmaga magába összefolyván, csak idomtalan tömegeket és nyelvzúrt alkotna.“

Tehát több „vendégfogalmat“ kell a gyökkel jelelni s így a gyök módosul, alakul; a fogalmak a gyökkel (elsőben) megjelelődő „eszmétől“ (hangzatváltozás vagy hangzat oda tétele által) megkülönböztetődnek. „A logikai odább perczenést párhuzamos phonetikai odább perczenéssel igyekszik (a szellem) kifejezni.“ Tehát „minden törzs-szóban szemmel tartandó a gyöktől a törzsig végbement két

rendbeli odább perczenés; az első a lélek és ész törvényeit követi s az észtan körébe tartozik, az utóbbit, melynek nyomozása egyenesen a nyelvtan feladata, képződésnek nevezhetjük. A nyelv e czélú (szóképzési) műfogásainak . . legelső lépcsője a szó belsejében, mintegy magán az ős durványon megyen véghez s ezért belképződés vagy a más végre lefoglalt hajlítás helyett, idomulásnak is nevezethetik.“ „A betűk a szók fonetikai parányai, hányság tekintetében változatlanul maradván, minőség tekintetében meunek bizonyos rendszeres változáson keresztül.“ Van magánhangzói és mássalhangzói idomulás.

„Hogy a belképződés törvényeit nyomozhassuk, vissza kell mennünk a szólamszerv két első szervi tényezőjére, ugymint a leh beszédre, mely emberi ízelet zöngzet nélkül és a göghangra, mely állati zöngzet ízelet nélkül; a kettő együtt teszi a zöngbeszédet, vagy a szólamot“ (Itt értjük meg ezt a szót, mely nála sokszor fordul elő, melyet ő formálhatott, de utóbb is használtak).

Háromféle leh van, a szabad, pusztá kilehellés czéljábóli lehen kívül: nyílt leh, a magán hangzók alkotója, szűrt leh az *f r sz s zs j h* — zárt leh a többi mássalhangzó alkotója, a beszéd-szervek által megrekesztett hang, vagy leh által okoztatva. Tehát a beszéd-szervek a leh zsilipjei, ilyen három van: ajak, fog és góg, ezek által állnak elő az ajki szűrt *f* és belőle göghangosan *v*, a fogi szűrt *sz s*, s belőlük *z zs* stb. E zárt leh-re nézve mondja: „ha a szólamleh irányában a szerv három fő zsilipje nemcsak megszorító, hanem valóban elzáró gátul viselkedik, a zárt leh betűi jönnek elő, ú. m.: az ajké: *p*, nyelvhegyé *t* és toroké *k*“, ezekből lesznek — elmondja hogyan — az ajkon *b*, nyelvhegyen *d* és torokban *g*.

Az önhangzói képzés aztán ez által történik, hogy az önhangzók idomulnak „a szervi szomszédosság és átellenesség, vagy az ütemi módosítás menetét követve“ s így hangarányai, hangrendi és hangékezési lehet („íkezés“-t mond *ék* helyett, *ik* cuneus levén, *ék* ornamentum). Erre például *ker* „a kanyarodottan görbülés, karczolás hangutánzásból eredt legegyszerűbb gyök“ szolgál, mely *kar*-hoz árnyalatilag *ker* (keres, kert stb.) és *kér*, másfelől *kör* (körül, környez) és *kür* (kürt, kürtő) csatlakoznak, — hangrendileg *kár kar kor kur* (szappan kurta, kuritol) fejlődnek ki; még az íkezést is igénybe veszik ebben „kör“ (tájbeszédben).

A belképződés útjában található: ugrás, midőn a közben eső hangok szerint nem alakúl szó, vagy gyökér, hanem távolibb szerint: nyél-nyúl; vesztegség, hangváltozás nélkül való érteményváltozás; ingadozás a mennyiben maga a durvány határozatlan hanggal bír, s így a származottaké is sokképen elágazik. (Említi egy helyen, hogy a gyökerek ősi hangjai a mai hangokkal nem azonosok, a mai betűkkel szabadon nem jelelhetők. És ez már ma elfogadott igazság).

A mássalhangzók helyileg: külszervek, középszervek, belszervek, minőség és mennyiség szempontjából, idő, vagy távolság tekintetéből merevek (mutae), hajlékonyak (liquidae) és szívósak (spirantes), vagy zárlók-, félzárlók- és zárlatlanoknak nevezhetők. A mássalhangzók rendszerének bővebb előadása után elmondja az azokban létrejövő változások, vagy idomulás módjait. Ez is háromféle: ernyedés, átszervülés, kettőzés. Az ernyedésnek több fajai vannak: 1. szűk és tág, például: vak: fakó, bűb: púp, zúg: rug, szög, szűk, zsúrol: súrol, degesz: tegez (inkább a középkori tagaszúl: dugaszúl, tagadóí: dagadóí, belső részei) fog: fok, bögy: pótyögő. 2. egyszerű és elegy; vagy inkább egyszerűlő és elegylő ernyedés: lány: lán, nöstény: nyöstény, jár: gyár, kéj: kény, kög: kegy, csík: sík, tik: tyuk, hold: hölgy (húgy?), igen: ugyan (?), koncz: csont. 3. merevlő és szívósuló ernyedés: velő: belő, pukkad: fokad, bűdös: bűz, kor: szer, (sor?) enge: enyhe, kajla: hajló, kabarcz: habarcz, habaré, (Geleji K. I.).

Az átszervülésnek, vagy átellenesség vonalán menő idomulásnak, midőn a külszervek cserélődnek fel, ismét több alosztálya van: 1. kül- és középszervek közt: nevet: mevet, beh: deh, prüsszen: tüsszen. 2. kül- és belszervek közt: puczik: kuczik, pedig: kedig, kegyik, uborka: ugorka. 3. közép- és belszervek közt: pamut: pamuk, retesz, rekesz, rang: rend, kög: köd, gomb: domb stb.

Az idomulás történik még megnyújtás, vagy kettőzés által. Az önhangzóknál ikezés, a mássalhangzóknál kettőzés: csöp: csöpp, for: forr, hely: kely, két: kettő, ban: benn (?).

Mindezeket hōven fejtegeti; de itt, hol rövid esmertetésre kell szorítkoznunk, csak legrövidebben adhatók, megjegyezvén, hogy példái nem a mieink, és hogy ezekre több észrevételünk volna.

Kimutatja — ugyanitt, előadásai folyamán és épen a hangváltozások alkalmából — a tájbeszédnek nagy fontosságát és igazolja sok

példával főképp a palócz, csángó, de több kisebb tájék beszédének sajátágaiból is. Ha az előbbieken kevésbé önálló s leginkább a hangphysiologia terén járt, akkor tájon termett s ő maga által is szaporított műszókkal, az utóbbiak a hazai élet terén jártasnak és önállónak bizonyítják; bár itt is nagyon távol vagyunk, azt hisszük, attól a sublimior etymológiától, melyet emleget (lf.), melyről a kezünkön levő kézirat sem ad esmeretet.

De a szóalkotásról és képzésről, vagy a természeti szökponctokról stb. való elmélethez tartozik az, a mit a Hangrendi Párhúza m cz. alatt elébb az U. M. Muzeum 1858-ki folyamában, majd külön kis füzetben (Debreczen 1858.) közzé tett. Előbbi helyen 400, utóbbin 1000 példában akarja kimutatni, hogy m. szógyökök (inkább törzsek) mély és magas hangú alakban jelennek meg (l. itt elébb), néha mindkét alak, néha csak egyik bírván tartós étellel. „Némelyek elhullongottak . . . vagy tájszólásainkba menekülvén . . . várják az enyészetet, mint az őszi fanyar gyümölcs (noszpolya vaczkor).“ Különböznének ezek, mint nyelvünknek egész hangrendi szervezete „azon őshangrendi tevellés (functió?) alapján fejlettek ki, mely egykor a gyökökön nőtt egyszerű törzseket egymástól elkülönözte . . . mi a viszhang s összhang kettős törvényében sarkallik“ (im. 5 l.). Erről többet nem szól, érthetőbbé nem teszi. A példákat tekintve, el kell ismernünk, hogy sok tanulmány, gondolkozás, szógyűjtés alapján szól és néhány törzsnek eredetére világot vet: árny: ernyő, ár: ér, bolyhos: pölyhös, buzog: pözsög stb. Az is igaz, hogy ez a megyerség, ha így nevezhetjük ő maga után, eredeti és származott, magyar és idegenből bevett szók közül oly sokra terjed, hogy a hangoztatás változatosságát bámulatosan gyarapítja. De bizonyos, hogy igen sok kétséges, sőt hibás párosítás, vagy családosítás van itt, melyek inkább megzavarnák a szók eredetére nézve a nyelvtanulót. Így: dacz: döcözen, fark: féreg, fonák: fenék, oszlott: feslett (inkább foszlott: feslett), fúall: hűvely stb. Avval pedig, hogy idegen szókban mutat fel ily megfelelő, átellenes hangzatot, mint füstély: füstély, gedó: gödölye stb. legalább szóelemzésre nézve semmi hasznot nem tesz, valamint jelentéktelen összeállítások azok is, hol csak a hangzók különböznek, az értelem nem változik, kivált hangutánzóokban és tulajdonnevekben (l. idegen): buhog: beheg, makog: mekeg, bukkan: bökken, Andor: Endre stb.

Ő maga sem akar ebben csalhatatlannak tartatni. Ezért mondja

lehetségesnek, hogy talán némely tétele, az ezer közül „egy pár szó” az ő subjectivizmus, vagy máskénti tévedése, rovására eshetik“ (i. m. 5 l.).

VII.

Látjuk, hogy műszóknak a maga nézetei, sőt érzéklései szerint való alkotása egyik kedves foglalkozása és feladata volt. Innen vannak: szólam és szólamszerv, természetzene, szökpontok, bel- és kül-létegzet (szerv mellett is!), zömhözi és zömtöli tenyészetesség, tövér vendégfogalom, odább perzenés, nyelvfeket, ajkrés, hangszárnyalat zöngbeszéd, átszervülés, mondományozás stb. Ilyenek a ragok nevei közül: helycélzó, tárgycélzó, együttítő, helytálló, tárgyálló, együtt-álló, elcélzó, szétcélzó stb.

A műnevezetek még akkor és még jó ideig általános hullámzásban voltak. Ez időtájban kezdtek, legalább országosan és törvény alapján, iskolai szükségre, magyarul írni kézi könyveket, magyar műszavakkal; úgy szintén nyomosabban gondolkozni rólok és terjeszteni őket. A nemzeti függetlenségre törekvés purismussal járt s az erre is kiterjedt. Minden jobb tanár kötelességének ismerte műszókat bírálni, csinálni, vagy hazaiakból s idegenből idomitni. Így tettek kivált a leglelkesebb, a költői irányú emberek. A nyelvtan műszavai leginkább ilyek művei. Így Czuczor és Lugossy is. Akkor mindenbe vegyült egy kis adaga a költői szellemnek, a nemzet legfőbb s csaknem egyedüli kincseért, a nyelvért való lelkesedésnek.

Ebből fejtett ki a nyelvújítás is. És nem annyira a tudomány száraz tételeinek közlése végett. Ezért ejtett oly sok grammatikai hibát az, a ki érzésével ítelt, gondolkozott, és újított. Ezért mondá Goethe is a grammatikusok orthologiája ellen: ti nem tudjátok mi ez, mit teszünk mi; nektek nem kell új szó; mert nincs új gondolatotok, nem vágytok mindig szebbre, magasabbra. — E mellett ha már, mint ezek a mi nyelvbölcseink, a nyelvszármaszóra, az emberiség gyermekkorába felemelkedtek, és ott a szóelemek élete kezdetén, első életmozgalmai körében, meghonosodtak, természetes volt, hogy ez ábrándos világból egyet és mást elhozzanak, hogy az ősi elemekkel bánva, azokból újat alkossanak. [Maga Pott int bennünket, hogy ha a nyelvet szármaszásában akarjuk felfogni, ősi vagy gyermeki állapotba kell vissza helyezkedni.] És hajlandók lesznek

lehetőnek tartani azt ma, a mi ott lehető volt, vagy olyan voltúnak látszik. Ott egytagú a gyökök és némely egytagú törzsek ma is ilyen gyökér formák; rövidítsük meg szótörzseinket; így tesznek, bár más jogon, a modern nyelvek is. Az ősi nyelv dúsan használta, ma nem érhető módon alkalmazta, a képző hangokat: miért ne tehetnék ugyan ezt? Így volt egyébre nézve is. A nyelvészarmazás kutatása, és ősi nyelv és a külföldiek „nyelv eszméjé“-nek, meg általános grammatikájának tanulása több emberünket belevitte az újítás medrébe vagy örvényébe s ott el is sodorta... Ez aztán nagy hatással lett az ízlésre, tehát a stílra is.

Bámulatos, mivé lett némelyek írásmódja a mi századunk elején, s utóbb, egyfelől a hazafias nyelvszeretet hevessége, másfelől a régi nyelv tanulása és néha őskori testies vagy concrét szólásaiban utánzása miatt. Példáit vehetnék a költők (Horváth E., Czuczor stb.) műveiből. Legkiáltóbb példa pedig Döbrentei, kinek — mint másutt is említém — a nyelvemlékek tanulmánya és utánzása erősen megzavarta nyelvérzését; őt és újat, szépet és rútat vagy ferdét összezavarván beszédében. Lu gossynak egyik ő lehetett vonzó példája. Ettől tanulta az összetorlott jelzőket, keresett epithetonokat, a mindig nagyot mondásra erőlködést, régies mondat-összevonásokat stb. (l. Guary c. bevezetését). Hogy tört ki Döbrenteiből ez a szenvedélyes írásmódba foglalt ügyszeretet, csak egy innen vett példa tanúsítsa. „Hogyha e járatlanság kódéből Mátyás király esze ily rendeletig csillagzott volna fel: Pap cancellár! nemzetünk élete int, magyarul tedd fel a decretumot! Így ezzel állnának beárnyékolva zárdairataink, birnök... udvari műszavaikat korról-korra, szeren-szerte virult eredetiségökben leszállva. Amúgy most a nyelv elleni igazságtalan harczok keserűjét sem ismernők... De midőn e vezéreszme vesztetten látjuk szomorítólag lebolygott évszázainkat, csak zárdák követ felvert gyepen nőtt virágokat kell kinyúlt fővel libásan felsipegetnünk. És e csekélységekért sem csupán félvállú köszönetecske szeszszén ki a megokosult főkből, kik... örvendeni tudnak a felfogottakat magába szövött nyelv gyöngyein.“

Így L. egészben az újítás híve volt. Újított egy költői és nemesebb köznyelv szókinccse, újított a természet- és nyelvtudomány körében. Nyelvezete e nélkül nem lehetett meg soha. Stíljának ez adja meg a saját szint mindenütt. Segítette, mondtuk, H a n á k o t a téhely

röpűek alantsúlyainak új műszókkal megnevezésében. Igazolja a minden ok nélkül csak újítás végett felkapott népies szólásokat, melyek oda nem tartoztak, melyek kiirtása végett alkotott műszókat Földi Diószegi. Igy böde: coccinella, suholy: bubo (vö. bagoly) nevezeteket (L. EB. Hanák felett). Elitéli a természettudósokat, kik e dologban végletig nem mernek menni. Igy szól: „azokkal, kik dicsőséges nyelvünknek a mű-elnevezések legutolsó s legapróbb szóiig bevitelét még ma sem átallják magas szemölddél ellenezni, Hanák műnyelvének semmi köze; mert a ki Diószegi-Fazekas fűvészi műnyelvének szintén félszázados élete után csak ennyire sem birt vagy akart okúlni, szívben és agyban egyiránt szánandó!”

Ily magasztalással és állandó hevületben beszélve a nyelvről s általában költői izgatottsággal s gyakran mámorban írva és mesterkélve a nyelvet, mely, úgy látszik, nálok nem is mindennapi szükségére s természetes közlekedésre való eszköz, hanem valami ünneplő köntös vagy éneklés-mód vagy inkább művészet hangszere volt, melyen élvezve kell játszani és vele szent ihlettel bánni: egyes szók alkotásában a virtuóz művész merészségeig túlcsapongó volt, sőt alakokat is rögtönzve alkalmazott és módosított. A közbeszéd eszközeivel a legegyszerűbb beszédben sem érte meg; mindig valami újat és szokatlant kívánt és talált. Igy mond — láttuk — égből szállalt tudományt (Eml. b. H. fel. 81. l.) rút fősvény szerdekeket (u. o.) szennyes érdek (mint suholy: suh = bagoly: bag, és Erdélyi Jánosnál: neszme: nem vagy ne eszme, a régi neszmélyesség-re vagy talán latin ne + homo stb.-re gondolva) körv: karika (örv), körvöt tűzni homlokára, u. o. emberzet, u. o. előzmény utózmány (u. o. 82.) székpontkörüli, u. o. dísznév, u. o. 83. incsel, egy sötét pontra incsel (u. o. 186.) barány: fauna, ment virány: flora „páratlan virány és barány“ (u. o. 78.) évezredelmi remények: chiliasticus (U. M. Muz. 1850—51. 137.) odaserkentés (u. o. 169.) kieslet (189.) kényszerkelendőleg, újdonszerzség, kecsistennő őstörténelmi bolygatag: bolygó tűz, ariadnei vezéd, diadalrepkény. (Ez utóbbiak M. Ny. II. 138.) Ide adjuk a jeles alakokat: jövendés (U. M. Muz. 850—51. 180.) szereplendés (148. u. o.) vallandat (u. o. 161.) megoldandat (M. nyelv. II.) függeléküli (u. o. 164.) zömhözi zömtöli (lf.) és számtalan más, csaknem minden raghoz tett i-vel formált alak vagy törzs.

A nyelv dicsőített tulajdonaihoz tartozott, hogy a képzésnek engedett, hogy mindenre elégséges volt. Nem tudtak betelni gazdagságával, bő terméseivel. Ez kulcsa sok merészkedésnek, sok gyarlóságnak, sok naivságnak, sőt legjobb akarattal ejtett hibának. És valóban némely merészkedő nem verést, vagy sárral dobálást érdemel, legfeljebb sajnálattal rendre utasítást, vagy utánozni nem ajánlást. Mint az ősök és elődök igen sok dolgokban.

Különben a mi tudósunk a nyelvújításról valami elméletfélét nem hagyott, elveket nem vallott és hirdetett. Csak egy keveset talállok nála e felől. Ezt, lényegében, méltó lesz ide jegyezni. „Őseitől — mondja a M. Ny. II. 1. 2. l. — a magyar ritka képességekkel bíró... de kivált a XVIII. századon át irodalmilag meglehetősen elhanyaglott nyelvet vett át. Révai és Kazinczy emelték fel a theseusi követ. Kazinczy elérte Ithakáját... nem így Révai... R. törekvéseinek sikere leginkább arra szorítkozott, hogy .. a helyesírás, hajlítási szabályosság és a neologismus, főleg az utóbbi, miután a képzők és ragok tana nagyjából felvolt derítve, minden komolyabb erőfeszítés nélkül, csak bizonyos kezelési ügyesség és némi talentum mellett, könnyeden, nem középszerű szerencsével űzhetőek valának...; fényes sikerrel látszottak megszülemleni a költészeti stb. nyelv; a nyelvgenius kalauzolólag járdalt a jelesek előtt s ihletével pótolta a késkedő tudomány útasításait.“ A nyelvtudománynak nem volt művelője! Ezt nagy pathoszsral röviden menetegeti (u. o. 164.) „És birtuk... az üdv árny szót *enyésztő*, a kedélyt, szerényt, *tenyésztő* képzés, a teremtet, csarnokot *felélesztés*, hullámot, vihart országosítás útján.“ ... Ez a négy módja volt hát a nyelv művelésnek vagy újításnak. Az újítók pedig kapcsolatban a szépirodalmi törekvésekkel, mellőzték a nyelvtudományt és azzal ártottak neki. Ő nála pedig a nyelvtudománynak az újítás fékezése- vagy irányzására legkisebb hatása sem volt. Azt hiszem, nem volt oly jogtalan módja vagy torzalakja az újításnak, melyet elútasított volna. Egy emberünk alig volt, ki oly kevésbé tudta beérni a meglevő nyelvvel, ki oly sok igazítani, módosítani, újítani valót talált volna és a ki oly sok fából faragta volna kifejezéseit, mint ő. Okait pedig vagy jogczímét ezekhez például a számtalan-úli, -hozi, róli- félékhez, soha sem tartotta méltónak kimagyarázni.

Irodalmi pályája a 60-as évvel végződik. Tanult ezután is csüggedetlenül és tanított kis körben a régi buzgósággal. De a mit ezután tett, nem nyilvános téren tette, — legnagyobb részben és általában véve. Hogy megszűnt írni, talán bírálatok okozták, melyeket szenvedélyes érzékenységgel fogadott, vagy az, hogy látta, hogy nem jó irányban halad és nem teljesítheti a mit reménylett.

Szóelemzésben a természeti kútfőkig felmenni, a szók családjait ezek szerint gyűjteni és rendezni: ez volt a feladata. Ebben nem volt vétkes; csak abban, hogy mindent ettől várt és így ezt egyedüli feladatává tette magának és tudományának.

Az ő feladatát már többen czélul tűzték ki, elvét de Brosses-tól és másoktól tanulta; és igazolta ezt újabb időkben a természettudomány, sőt nagy nyelvtudósok bizonyoságtétele is. Ha felmehetni más tudomány körében az eredet kérdésére, miért ne lehetne itt is. Ide a természetben levő hangzatok vezetnek, melyek ingatag dolgok ugyan, de érzékelhetőbbek soknál, a mivel a természettudomány foglalkozik. És a nyelv eredetének kérdése csak addig érdemelte hogy a tud. társaságok, académiák köréből kirekesztessék, míg philosophok fejtegették, míg természettudósok és ezek nyomain haladó nyelvészek nem fejtegették. A mai ily tudósok: anthropológok, ethnológok, physiopsychológok szorgalmas inductiók alapján, teljes joggal és sikerrel fejtegetik. De nyelvészek is. Idézik Aristotelest, ki azt mondá: a hangokban a lélek érzéseinek symbolumai, vagy jelvei vannak (pathematon symbola). Ez után jártak Grimm, Pott és Steinthal és többen, mint utóbb meglátjuk. Ezek nyomán járt L. is. Ő is, mint amazok, a szók elemeit természeti hangokból és affélékből származtatta. A szók igaz első concrét jelentését és orthotészt keresvén, oda ment, hová mások is, és ő másoknál jogosabban, mert a természetet lelkéből szerette, erősen tanulta, élénken érzékelt. A természeti hangokban keresvén az eredetet, úgy vélte, hogy ott találja fel a közös kapcsot sok leszármazásra, alakulásra nézve, ha még a hangok változásainak természeti törvényeit is megfigyelte, kitanulhatta. Ezen volt egész erővel. És alaptételére, törekvéseire nézve nem tévedett. Csak abban, hogy tovább ment, mint szabad lett volna, hogy a leszármaztatásban, de az eredet feltalálásában is, megcsalták érzékei, érzelme, lelke ábrándokba tévedt, kivált, hogy a származottak összeállításában, a jelentések elágazásai felfogásában érzések után kellvén

mennie, túl ment ezekkel az érzékiség határán. És természeti hangban, vagy emberi szervezet hangjaiban keresett eredetet oly szóknak, melyek semmiféle hanggal össze nem csatolhatók. És a melyeket ily hangokból eredtetethetett volna is, azokat is másfélékkal rokonította, melyeknek az előbbiekkal semmi köze, legalább épen érzéklő ember tudtára. Abba esett, a mitől az ilyesekkel foglalkozókat külföld nagy tudósai óvják, kiknek nyomán ő is szívesen haladt, de a kiken túl akart lépni, kiknél önállóbb akart lenni.

Arra, azt hisszük, volt volna oka, hogy az összehasonlítást, mely sem a természetes eredetre, sem egy bizonyos körön kívül levő nyelvekre gondolni nem akar, és elégnék tartja, ha szót szó mellé tevén, megmondhatja ennek mi felel meg amott, és bebizonyítva vélje a szó eredetét, ha társát amott is meglelte: ezt az összehasonlítást elégnék ne tartsa. Ha például összehasonlító szótárban a b ü d ö s, b ú z szók alatt nem gondol az ősi és természetesnek látszó b h—p h hangra és nem méltatja megemlítésre a görög b d e, b d e l y r o s-t stb., ezen megütözhethetnék; bár azt meg vétkesen tenné, ha a b ü n, b ö n stb-t innen származtatná; a d ö l, vagy d ü l mellett a rokon d ö l l y e, d ö l y f-t, mint h ü l mellett h ü l y é t, d a g a d mellett d a g á l y t, d e g e s z t, s í k s i v a t a g mellett s í, s z i v á r v á n y mellett a s z í szintén természeti hangokat föl nem jegyezné.

Alapnézetének igazolására legyen szabad röviden egy újabb, bár nem most először nyilatkozott tudós véleményét hoznom fel. Az előbb említettekhez adható még Müller Miksa, ki elismeri régibb és újabb munkáiban ama származtatást, csak hogy hasznot nem tapasztal. Közelebb Science of thought cz. munkájában (309 l.) így nyilatkozik: Ő ugyan ellensége az interjectionalis és mimétikus (indulat hangokból és utánzólag) származás elméletének, de hangutánzó gyökerekre nézve mégis lehetők tart ilyen származtatást. „Tudós szemében ez ábrándos dolog; de tudjuk, hogy a nyelv útai is gyakran ábrándosok, vagy szeszélyesek.“ Példákat hoz fel. A k a k u k hangját utánozhatta az ős ember, s ez úgy hangzott, mint az angol cackoo gör. kokky és ebből kokkyzo stb. lesz, mint óimozo óimos oi-ból, aiazó: aiai-ból stb. Majd kokkyx: cuculus és több ilyen hangot adó madár neve.

Még többet megenged. Munkáinkat néha önkénytelen zaj kíséri; ezekből is szógyökerek lesznek, melyek bennünket azon munkára em-

lékeztetnek, ezek is érthető és rendes forgalmu szókká formálódnak. Még másféle hangokkal is jelölhetjük a dolgokat, nem utánzással, hanem mintegy sympathetice, együtt érzésképen származókkal; ezek is gyökerekké lesznek. Ha pl. egy követ látunk leesni, vagy a villámot egy fába lesujtani, az a zaj, melyet ily esetben hallunk, olyanforma, mint az, melyet mi magunk adunk, izmaink megerőltetésekor. Miért ne lehetne ily hangokból is, melyek bennünk viszhangoznak, szógyökér eleme? . . . Az es és pat forma hangot ad (magyarul pattan, gyermekbeszédben: csitt-patt), tehát az ijesztő es és mozzanata pat hangzattal fejeződhetik ki általában. S e hangzat jelévé lesz egy általános fogalomnak, a gyors és erős mozdulásnak. Ebből aztán lesznek: patak: madár-repülés, patas: szállás, repülés, patagas: madár és tücsök, patatram: szárny és utóbb papyrus levele, pataka: lóbogó, patakom: bűn és pokol stb. Mindezek óindban, görögben petomai petenos, okypetes, pote: repülés, pteron, pteryx, potamos, pipto, potmos, ptosis lat. penna (l. patati) praepes (pet-) peto: neki esik, rá esik, megtámad. Mindez, mondja, kétségkívül hypothetikus dolog; s hogy is ne? De nem tudom miért kellene elvetni azt az elméletet, mely bizonyos gyökereket, a dolgok mozgásait jelentőket, úgy származtat, mint magunk (Müller) származtattuk azon gyökereket, melyek a mi subjectív mozgásainkat fejezik ki“ (uo. 314). Mert ő maga Felolvasásaiban (II. 298. Böttiger német ford. Lipcse 1866.) már gyökeret abból a hangból eredteté, melyet „a zúzó kemény testek vagy kövek akkor adnak, mikor őrölnek, vagy darálnak.“ — „Ez ily esetben nyílt kérdés: vajjon ezek az ily hangzatok, nem bizonyos fokú utánzásai-e a mi cselekvésünk által előidézett hangnak (clangor concomitans), mint a magunktól őrlés stb. közben nyilatkozóknak visszaadásai? És e hangzatok eleinte sokfélék lehettek, kiábrázolák péld. a ropogás sokféle nemét; így angolán: crashing crunching crushing, throating, smash cracking, creaky, rattle, clatter stb. Utóbb a szókból, a külön-külön hangmódosulásra czélzó hangrészleteket elhagyva, lesz egy általános jelentésű: gyökér (uo.)“

Utóbbiakban is elfogadhatóknak tartja az ilyet. Jelesen a többek közt (361 l.) így szól: tegyük fel, hogy a kik csontot recseg-tettek, követ zúztak, törtek, fákat vágtak ki, az efféléket *kra*, *tra*, *pra* hangokkal kísérték, melyek az emberi hang fő korlátainak, torok, fogak, ajkak erős bezárása és rögtöni kinyitása által létesülnek,

először több, utóbb kevesebb hangzattal alkottak ezekből gyökereket stb.

Azt pedig, hogy az efféle lehozásoknak van-e hasznuk, maga megvilágosítja, midőn a *mar* gyökérrel való elbánását említi s mikor mythologiai értekezéseiben a *n i m u s - t s p i r i t u s t* magyarázza. Így van több helyt a vallás eredetéről szóló munkáiban is. Legalább a „physical meaning“-et keresi mindenütt, például a *b h r a m a h, á t - m a n* stb. szókban, sőt többet, amolyat is találtak némelyek, vagyis természet-utánzást.

De ha már annyi, a mennyit Müller és mások megengednek, igaz, ha a nyelv, tehát a szók ilyen származása el van ismerve: mi is tilthatja a nyelvészt, hogy az ekképen származottakat fel ne keresse, össze ne szedje; voltaképp mit tesz egyebet maga Pott is, kinek újabb kidolgozásbeli *E t y m o l. F o r s c h u n g*-jai nem egyebek, mint ily családositások, messze terjedők, sokszor elmésen csapongók, de mindig kellő korlátok közt s józan eszmélettől el nem hagyatva folyók, nem a szótárak betű-rendében, hanem a beszélő szervek szerint rendezett hangok sorában. Többször felemlíti a természettől való származást; még azt is megengedi, hogy a nyelvnyomozónak gyermekké, vagy a természet ős-emberévé szabad lenni, hogy költői sejtés által visszahelyezkedjék a nyelv alkotó álláspontjára, a végre, hogy a nyelvnek, vagy beszédnek sokszor lyrai hangulatosságát, sőt dithyrambi merész szökelléseit és röptét hasonlítgatásaiban megérthesse. Visszahozó, sőt alkotó phantasia az, hogy a beszéd egykori ösztöneit és czélzatait újra megélesszük (*Etymol. Forschgg. II. 230*).¹ *L u g o s s y* ennél alig tett egyebet. De a másoktól is járt úton messze ment, a határon túl lépett és az ábrándok semmiségébe esett sokszor.

H u n f a l v y komoly, kemény, de ritkán éles, sohasem kárörülő bírálati és vitatkozásai nem verték le; *B r a s s a i* csapongó kedvvel s éles tréfákkal irt kritikája (péld. egy bizonyos hegyet tizszer feltalált oláh vezetőről), vastag kifejezései, péld. midőn mondja, hogy *L.* „a józan tartózkodás intő szavára nem hallgat, hanem különböző

¹ Mi egyéb családositásnál, a mit maga Müller *mar*-ról szoltában is *Ben fey Wurzellexicon*ában tesz?

alakú és érzelmű szavakat egy csávába lök" — értelmöket „egyszerű eszet visszariasztó erőltetett csigázott hajnál fogva való hurczolásokkal, alakjokat erőltetett változtatásokkal igyekszik egyeztetni" (P. Napló 1857. 146. a.), vagy mikor a p e h e l y szó származtatása módját komédiának nevezi, azt, hogy L. a nyelvészetet vagy családositást népiessé akarja tenni, benevolentiae captatio nak nevezi, majd (uo. 195.) mikor szopott meleg nyelvérzékkal, leleményes képzelődéssel, methaphysikai speculatioval felelesztettel csúfolja, vagy gavalléros úton haladónak mondja stb.: ezek L. türelmét kimerítették. Minél inkább el volt tárgyával telve, minél önzetlenebbül és lelkesültebben cselekszik, minél kevésbé szokott és tudott másokból csúfot üzni vagy ily hangon beszélni: annyival inkább elkeseredett. Kivált miután még ehhez a költői érzés heve, érinthetősége és felei részéről némi elkényeztetés is járult. És eltagadhatatlan szerénység is. Mert említettük, hogy némely tételéről bevallotta, hogy csak hypothesis akar lenni, és némely mást a maga subjectivismusának enged felrovatni. — Még ezután tett valamit. Még 1859-ben, az év elején olvassa az académiában I r á n y n é z e t e i t, melyben a most utóbb említett kritikára figyelmet nem fordít. Azután alig lendített mást; elnémult. Az történt meg, a mit jóakarató ellenfelei, inkább bírálói, sem akartak. Mert ismeretei bőséget H. is elismerte kész szívvel. Br. is kárnak sőt véteknak tartja, hogy L. roppant olvasottsága, rendszerezett tudománya, k ö n n y ű elocutiója stb. téveszmék rabságában nyög. És higgadtabb megfontolást, tisztességes retractatiót ajánl neki (no. 146. sz.)

És ha szabad bizodalmas magán nyilatkozatot közre adnom, e páratlan szorgalmú, mindig önzetlen, tréfás csapongásaiban és éleségeiben sem nemtelen férfi, ma már irodalmunk nestora, sajnálta is a tévedezett, de buzgó és tehetséges pályatárs lelépését és egy alkalommal valódi érzés hangján mondá: talán bizony nem is kellett volna . . .

De a kritika elől elvonúlt és idő előtt elnémult ember lemondását nem tartom okszerűnek sem kimenthetőnek. Nem volt ereje túrni és túrve tenni és ha kellett retractálni, vagy tettével helyrehozni egyet mást és tökéletességre vinni vállalatát. Ha ezt sok ember tenné és még súlyosabb bántalmak után is elhányná fegyverét s a rossz akaratnak vagy hatalmaskodásnak meghódolna: vesztére lenne

a jó ügynek; a tudományos haladás ügye személyes érdekek útjára vezetettnek vagy egyoldalúvá lenne.

Igy nagy tehetséggel keveset tett. Tekintsük testi, lelki gyengesége eredményének, hogy többet nem tehetett. Egyet pedig tanulhat tőle, kivált ifjabb pályatársa: a tudomány és nyelvtudomány forró szeretetét, önzetlen gyarapítását.

IMRE SÁNDOR.
